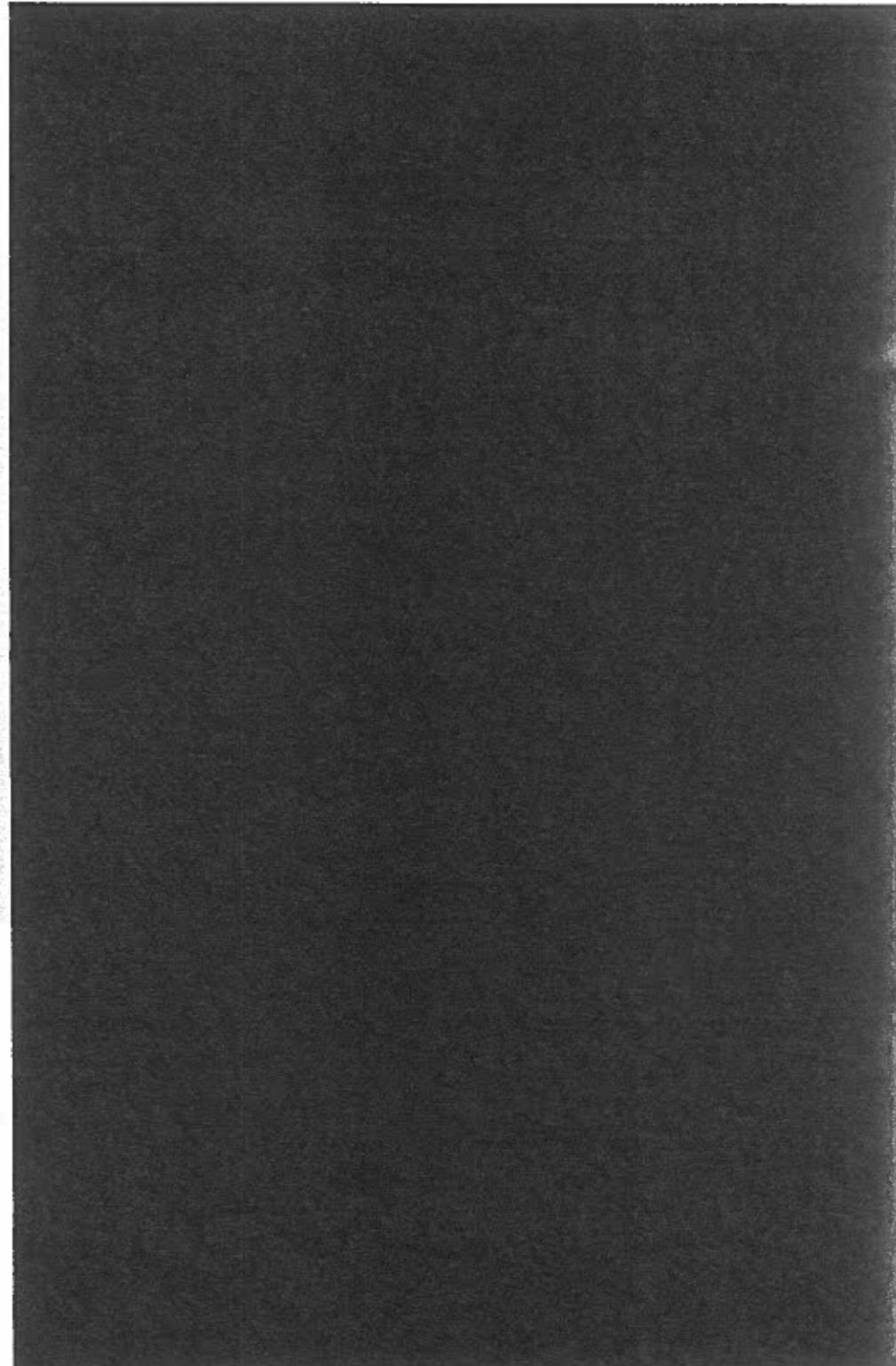

**OSMANLI MALİYESİ
KURUMLAR VE
BÜTÇELER**

1

HAZIRLAYANLAR

MEHMET GENÇ EROL ÖZVAR

Osmanlı Maliyesi:
Kurumlar ve Bütçeler 1

1. Baskı, Ağustos 2006, İstanbul

Hazırlayanlar
Mehmet Genç ve Erol Özvar

Yayma Hazırlayan
Lorans Tanatar Baruh

Düzeltili
Özlem Yılmaz

Kitap Tasarımı
Bülent Erkmen

Sayfa Düzeni ve Baskı Öncesi Hazırlık
Bilge Barhana, BEK
Pınar Ündeğer, BEK

Kapak Tasarımı
Yetkin Başarır, BEK

Baskı
Ofset Yapım evi

OSMANLI MALİYESİ KURUMLAR VE BÜTÇELER 1

Hazırlayanlar: **MEHMET GENÇ ve EROL ÖZVAR**

© 2006, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır. Tanıtım amacıyla, kaynak gösterilme şartıyla
yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme hiçbir yolla
izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz, dağıtılmaz.

ISBN 9944-5518-0-5

Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi
Voyvoda Caddesi, No:35-37, 34420 Karaköy İstanbul
Tel: 212.292.76.05 Fax: 212.292.16.67
E-posta: archive@ottomanbank.com

İÇİNDEKİLER

TABLO VE GRAFİKLERİN LİSTESİ	6
ÖNSÖZ	9
KİSALTMALAR	11
GİRİŞ: ERKEN MODERN DÖNEMDE OSMANLI MALİYESİ	13

OSMANLI MALİYESİNDE KURUMLAR

OSMANLI DEVLETİNİN İÇ BORÇLANMA KURUMLARININ EVRİMİ, 1600-1850 Şevket PAMUK	27
OSMANLI MALİYE TARİHİNDE GELİR-TOPLAMA VE MEŞRUIYET Linda T. DARLING	39
OSMANLI DEVLETİNİN İÇ HAZINESİ Ahmet TABAKOĞLU	51
OSMANLI MALİYESİNDE MUKATAA KAVRAMI Mehmet GENÇ	57
OSMANLI KAMU MALİYESİ, 1839-1918 Tevfik GÜRAN	65
OSMANLI DEVLETİNİN AVRUPA İLE MALİ BÜTÜNLEŞME SÜRECİ: DİŞ BORÇ, OSMANLI BANKASI VE DÜYUN-I UMUMİYE Edhem ELDEM	95

OSMANLI MALİYESİNDE BÜTCELER

OSMANLI DEVLETİNDE MERKEZİ HAZİNERİN MALİYE BÜROLARI Gulfettin ÇELİK	115
1683-1740 YILLARINDA OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN HAZINE GELİR VE GİDERİ Halil SAHİLLOĞLU	149
GELENEKSEL DÖNEM (TANZIMAT ÖNCESİ) OSMANLI BÜTÇE GELİRLERİ Baki ÇAKIR	167
OSMANLI DEVLETİNİN BÜTÇE HARCAMALARI (1509-1788) Erol ÖZVAR	197
MACARİSTAN'DAKİ 1593-1606 OSMANLI-HABSBURG SAVAŞININ MALİYETİ Caroline FINKEL	239
OSMANLI DEVLETİNDE ORDU HAZINESİ (<i>ORDU-Yİ HUMAYŪN HAZİNESİ</i>) BİLANÇOLARI, 1624-1630: "DEVLETİN ÇÖZÜLME YILLARI" OLARAK ADLANDIRILAN DÖNEMDE OSMANLI MALİ PRATICİNDE UYUM VE İSTİKRAR Rhoads MURPHEY	293
DİZİN	329

TABLO LİSTESİ

- TABLO 1: 1670-1751 Yılları Arasında İç Hazineye Verilen Borçlar/Tabakoğlu
- TABLO 2: 1717-1751 Arasında İç Hazine Mevcudu/Tabakoğlu
- TABLO 3: Bütçelerde Göre Devlet Gelir ve Giderleriyle Bütçe Açıkları, 1841/2-1908/9/Güran
- TABLO 4: Bütçe Gelirlerinin Türlerine Göre Dağılımı, 1849/50 1861/62 ve 1875/76/Güran
- TABLO 5: Bütçe Gelirlerinin Türlerine Göre Dağılımı, 1887/88, 1905/06 ve 1916/17/Güran
- TABLO 6: Bütçe Giderlerinin Alanlarına Göre Dağılımı, 1846/47, 1861/62 ve 1875/76/Güran
- TABLO 7: Bütçe Giderlerinin Alanlarına Göre Dağılımı, 1887/88, 1905/06 ve 1916/17/Güran
- TABLO 8: Muhasebe-i Evvel Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Gelirlerini Denetlemedeki Payı (1063/1653-1200/1786)/Çelik
- TABLO 9: Cizye Muhabesisinin Merkezi Hazine Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri/Çelik
- TABLO 10: Haremeyn Muhabesisinin Merkezi Hazine Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (1063/1653- 1200/1786)/Çelik
- TABLO 11: Haremeyn Mukataasının Merkezi Hazine Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (1063/1653- 1200/1786)/Çelik
- TABLO 12: Mekvutat Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (1063/1653- 1200/1786)/Çelik
- TABLO 13: Hasar Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (1063/1653- 1200/1786)/Çelik
- TABLO 14: Maden Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (1063/1653- 1200/1786)/Çelik
- TABLO 15: Mukataaa-i Evvel Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (1063/1653- 1200/1786)/Çelik
- TABLO 16: Bursa ve Avlonya Mukataasının Merkezi Hazine Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (1063/1653- 1200/1786)/Çelik
- TABLO 17: Kefe ve İstanbul Mukataasının Merkezi Hazine Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (1063/1653- 1200/1786)/Çelik
- TABLO 18: Ağnam Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (1063/1653- 1200/1786)/Çelik
- TABLO 19: Anadolu Muhabesisinin Merkezi Hazine Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (1063/1653- 1200/1786)/Çelik
- TABLO 20: Ceddide-i Ülá Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (1063/1653- 1200/1786)/Çelik
- TABLO 21: Piskopos Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Gelirleri İçindeki Yeri (1063/1653- 1200/1786)/Çelik
- TABLO 22: Yeniçi Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Giderleri İçindeki Yeri/Çelik
- TABLO 23: Piyade Mukabelesi Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Giderleri İçindeki Yeri/Çelik
- TABLO 24: Suvari Mukabelesi Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Giderleri İçindeki Yeri / Çelik
- TABLO 25: Küçük Kale ve Büyük Kale Kalemlerinin Merkezi Hazine Bütçe Giderleri İçindeki Yeri/Çelik
- TABLO 26: Küçük Ruznamecçe Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Giderleri İçindeki Yeri/Çelik
- TABLO 27: Teşrifat Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Giderleri İçindeki Yeri/Çelik
- TABLO 28: Salyane Kaleminin Merkezi Hazine Bütçe Giderleri İçindeki Yeri/Çelik
- TABLO 29: H. 1094-1150 (1683-1738) Yıllarında Hazine-i Humâyûna ait Ruznamecçe Gelir, Gider ve Mahsuplarının Yıllık Toplamı/Sahillioğlu
- TABLO 30: Bütçe ve Ruznamecçe Rakamlarının Karşılaştırılması/Sahillioğlu
- TABLO 31: Yeniçi, Sipâh ve Silâhdâr Mevcudundaki Değişimeler ve Bunların Üç Aylık Birer Kısıt (Taksit) Mevâcîp (Ulufe) Tutarları/Sahillioğlu
- TABLO 32: XVI. Yüzyıl Osmanlı Bütçelerinde Gelir-Gider Farkları (akçe)/Çakır
- TABLO 33: XVI. Yüzyıl Osmanlı Bütçelerinde Etki Gider-Gider Farkları (akçe) ve Gelirlerin Giderleri Karşılık Oranı/Çakır
- TABLO 34: XVI. Yüzyıl Osmanlı Bütçelerinin Gelir Türlerine Göre Dağılımı (akçe)/Çakır
- TABLO 35: XVI. Yüzyıl Osmanlı Bütçelerinin Ait Olduğu Vilayetlere veya Bürolara Göre Dağılımı (akçe)/Çakır
- TABLO 36: Rumeli ve Anadolu Vilayet Gelirlerinin Defterdarlara Göre Dağılımı (akçe)/Çakır
- TABLO 37: XVI. Yüzyıl Osmanlı Bütçelerinde Mukarrere (Düzenli) ve Gayri Mukarrere (Düzensiz) Gelirler (akçe)/Çakır
- TABLO 38: XVII-XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçe Gelirlerinin Gelir Bürolarına Göre Dağılımı (akçe)/Çakır

- TABLO 39: XVII-XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçe Gelirlerinin Gelir Türlerine Göre Dağılımı (akçe)/Çakır
- TABLO 40: XVII-XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçelerinde Mukataa ve Cizye Gelirlerinin Payı (akçe)/Çakır
- TABLO 41: XVII-XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçelerinde İhale Gelir Türleri (akçe)/Çakır
- TABLO 42: XVII-XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçelerinde Yapılan Mahsuplar (akçe) ve Bütçe Gelirlerine Oranı (%)/Çakır
- TABLO 43: XVII-XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçelerine Göre Merkezin Kullandığı Gelir (akçe) ve Gelir Kaybı (%)/Çakır
- TABLO 44: Muhasebe-i Evvel Kalemindeki Gayri Mukarrere Gelirler (akçe)/Çakır
- TABLO 45: XVII. Yüzyılda Fiili Bütçeler (akçe)/Çakır
- TABLO 46: Avrupalıların Tahminlere Göre Osmanlı Hazinesinin Gelir ve Harcamaları (1433-1561)/Özvar
- TABLO 47: Avrupalıların Tahminlere Göre Osmanlı Devletinin Toplam Gelirleri/Özvar
- TABLO 48: XVI. Yüzyılda Osmanlı Bütçe Gelir ve Harcamaları (Akçe, Akçenin Saf Gümüş İçeriğine ve Venedik Dukasına Göre)/Özvar
- TABLO 49: XVI. Yüzyıl Osmanlı Bütçe Gelir ve Harcamaları (TFE, TFE Ton Gümüş ve Saf Gümüş)/Özvar
- TABLO 50: XVI. Yüzyılda Avrupalı Devletlerin Yıllık Ortalama Harcama Düzeyi (Gümüş Ton)/Özvar
- TABLO 51: XVI. Yüzyıl Bütçelerine Göre Harcama Alanları ve Miktarları (Akçe)/Özvar
- TABLO 52: XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçe Gelir ve Harcamaları (Akçe ve Akçenin Saf Gümüş İçeriğine Göre)/Özvar
- TABLO 53: XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçe Gelir ve Harcamaları (TFE ve TFEtg ve Venedik Dukasına Göre)/Özvar
- TABLO 54: XVII. ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Bütçelerinin Harcama Alanları ve Tutarları (Akçe)/Özvar
- TABLO 55: Osmanlı Devletinde Hazineden Mevâcîp Alan Askert Zümre Mensupları/Özvar
- TABLO 56: Osmanlı Bütçe Kayıtlarına Göre Merkezi Ordu Mevcudu ve Yıllık Maşaları (Akçe)/Özvar
- TABLO 57: Osmanlı Devlet Hazinesi Gelirlerinin ve Bu Gelirlerin Kaynaklarının Haziran 1624 – Nisan 1625 (Şaban 1033-Cemaziulahir 1034) On Aylık Dönemi Özet Muhabesesi/Murphy
- TABLO 58: Osmanlı Devlet Hazinesi Harcamalarının Haziran 1624 – Nisan 1625 (Şaban 1033-Cemaziulahir 1034) On Aylık Dönemi Özet Muhabesesi/Murphy
- TABLO 59: Osmanlı Devlet Hazinesi Gelirlerinin ve Bu Gelirlerin Kaynaklarının Ocak 1627– Aralık 1628 (Rebiulahir 1036-Rebiulahir 1037) On İki Aylık Dönemi Özet Muhabesesi/Murphy
- TABLO 60: Osmanlı Devlet Hazinesi Harcamalarının Ocak 1627– Aralık 1627 (Rebiulahir 1036-Rebiulahir 1037) On İki Aylık Dönemi Özet Muhabesesi/Murphy
- TABLO 61: Osmanlı Devlet Hazinesi Gelirlerinin ve Bu Gelirlerin Kaynaklarının Aralık 1627– Aralık 1628 (Rebiulahir 1037-Rebiulahir 1038) On İki Aylık Dönemi Özet Muhabesesi/Murphy
- TABLO 62: Osmanlı Devlet Hazinesi Harcamalarının Aralık 1627– Aralık 1628 (Rebiulahir 1036-Rebiulahir 1038) On İki Aylık Dönemi Özet Muhabesesi/Murphy
- TABLO 63: Osmanlı Devlet Hazinesi Gelirlerinin ve Bu Gelirlerin Kaynaklarının Haziran 1630– Haziran 1631 (Zilkaade 1039-Zilkaade 1040) On İki Aylık Dönemi Özet Muhabesesi/Murphy
- TABLO 64: Osmanlı Devlet Hazinesi Harcamalarının Haziran 1630– Haziran 1631 (Zilkaade 1039-Zilkaade 1040) On İki Aylık Dönemi Özet Muhabesesi/Murphy

GRAFİK LİSTESİ

GRAFİK 1: Mekan-Vergi Unsuru İlişkisi I/Genç

GRAFİK 2: Mekan-Vergi Unsuru İlişkisi II/Genç

GRAFİK 3: Devlet Gelir ve Giderleri/Güran

GRAFİK 4: H. 1094-1150 (M. 1683-1738) Hazinenin Toplam Gelir, Toplam Gider ve Mahsup Rakamları (Ecnas-ı Nukud ve Erkam Defterlerine Göre)/Sahillioğlu

GRAFİK 5: H. 1094-1150 (M. 1683-1738) Yıllarında Hazine Muameleleri Hacminin Mahsup (noktalı eğri), Nakit Çıkış Halindeki Giderleri (ince çizgi) ve Nakit Giriş, Hazineye Para Olarak Giren Gelirler (kalın çizgi)

Karşılaştırması/Sahillioğlu

GRAFİK 6: H. III1-II13 (M. 1699 Haziran-1701 Kasım) Hazineye Giren Nakit Para (siyah çizgi) ile toplam gelir (kesik çizgi). Gelirin Oluşumunda Mevsimlerin Rolü/Sahillioğlu

GRAFİK 7: H. II134- II141 (M. 1721-1728) Yıllarında Üç Aylık Gelir ve Üç Aylık Gider Toplamaları Karşılaştırma/Sahillioğlu

GRAFİK 8: 1640-1740 Yılları Arasında Venedik Dukasının (Yıldız Altını), Osmanlı Şerifi Altını Raiçleri, On Dirhem Gümüşten Kesilen Akçe Sayısı ve Edirne'de Buğday Fiyatları, Bu Süre İçinde Savaşa Geçen Yıllar/Sahillioğlu

GRAFİK 9: 1523-1598 Arası Osmanlı Devletinin Gelir ve Giderlerinin Seyri/Özvar

GRAFİK 10: XVI. Yüzyılda Osmanlı Bütçelerinde Harcama Alanları/Özvar

GRAFİK 11: XVI. Yüzyıl Osmanlı Devletinin Bütçe Harcama Alanlarının Oransal Dağılımı/Özvar

GRAFİK 12: 1509-1788 Yılları Arasında Osmanlı Devletinin Bütçe Geliri ve Harcamaları (Saf Gümüş Ton)/Özvar

GRAFİK 13: 1509-1788 Yılları Arasında Osmanlı Devletinin Bütçe Geliri ve Harcamaları (TFFeye göre)/Özvar

GRAFİK 14: 1509-1788 Yılları Arasında Osmanlı Devletinin Bütçe Geliri ve Harcamaları (TFFeye göre)/Özvar

GRAFİK 15: 1509-1788 Yılları Arasında Osmanlı Devletinin Bütçe Geliri ve Harcamaları (Venedik Dukasına göre)/Özvar

OSMANLI MALİYESİNDE MUKATAA KAVRAMI*

Mehmet Genç

Tarihi olarak Abbasilere kadar geri gitmekle birlikte Selçukluların son zamanlarında ve özellikle İlhanlılar döneminde yaygınlaşmış görünen şekli ile mukataa, vergilerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi anlamında kullanılmıştır. Osmanlılar da başlangıçta daha ziyade bu anlamda "mukataaya vermek", "mukataaya almak/tutmak" veya sadece "mukataa" deyimleri ile devlete ait bir kısım vergilerin iltizama verilmesini kastetmişlerdir. Bu dönemde mukataa kavramı aynı zamanda sözleşmede kararlaştırılmış olan meblağ anlamını da içeriyordu. Mukataa deyimi, devlete ait bir kısım vergi ve resimlerin belirli bir meblağ karşılığında iltizama verilmesi anlamından, zamanla iltizamın konusu olan vergi birimi anlamına doğru semantik bir kaymaya sahne olmuştur. Osmanlı mali metinlerine göre 15. yüzyılın ortalarından başlayarak yüzeyin sonlarında tamamlanmış görünen bu değişme ile mukataa deyimi 19. yüzyılın ortalarına kadar geçerli kalan esas terim olarak hazineye ait bir kısım vergilerden oluşturulmuş birer mali birim anlamını kazanmıştır.

Mukataa deyimi, başlangıçtan beri mülkiyeti devlete veya vakıflara ait arazi ve arsalardan ifraz edilerek özel şahıslara veya kurumlara kiralanan parçalar için yapılan kira sözleşmesini ve ödenen kirayı ifade etmek üzere "mukataa-i zemin", "icare-i zemin", veya kısaca "mukataalt" gibi deyimlerle de kullanılmıştır. Bunlardan başka mukataa, vergi mükellefinden üretimin hacmine göre alınması gereken östür, haraç vb. vergilerin sabit bir meblağ olarak belirlenmiş olması anlamına da geliyordu. Bu anlamda *maktû'* deyimi de geçerdi. *Maktû'* deyimi yerine Rumeli'de Türkçe *kesim*¹, Güneydoğu ve Suriye Bölgesinde *dimos*² kelimeleri de eşanlamlı olmak üzere kullanılırdı. *Maktû'* kelimesi isim olarak *maktû'a* şeklinde tipki "mukataa" gibi vergi birimi anlamını taşırdı. Ancak bu iki deyim arasında üslup kaylığını aşan bir anlam farkı pek görülmez. Herhangi bir vergi birimi için "mukataa-i aşar / tabmis / gümruk... ilb" gibi ifadeler kullanılabildiği gibi, aynı şekilde "maktû'a-i aşar / tabmis / gümruk ... ilb" ifadeleri de kullanılır. Aralarındaki farkın üslup sınırlarını

* Bu yazının ilk sekili
Diyanet İslam Ansiklopedisi
31. ciltte 2005'te
yayınlanmıştır.
1 Ömer L. Barkan,
Kanunlar, c.1, İstanbul,
1943, s. 314.
2 Barkan, ss. 215 ve 220.

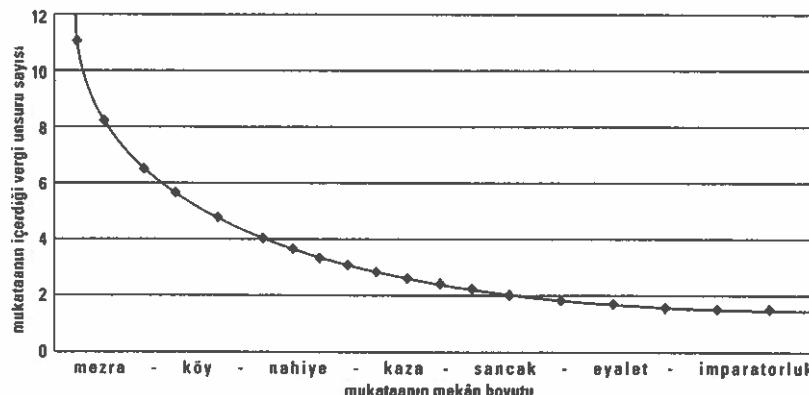

asmadığını gösteren, mesela şöyle kayıtlara da rastlanmaktadır: İstanbul'da kahve değirmeni mukataası ile ilgili 1688 tarihli bir kayıtta "mukataa-i maktü'a-i tabmis-i kabve..."³ ibaresine karşılık, Serez'deki tüten dönüm resmine ait, 1785 yılına ait bir belgede "maktü'a-i iltizam-i mukataa-i resm-i dönüm-i duhan-i kaza-i Siroz..."⁴ şeklinde ifadeye de rastlanabilmektedir. Osmanlı maliye uzmanlarının zihinde bu iki terimin kavram olarak muhtevaları arasında önemli sayılabilcek bir farkın bulunmadığını yazdıkları malî metinlerde bunları birbirinin yerine kullanmalarından anladığımızı söyleyebiliriz. Bununla birlikte malî birim olarak daha çok tercih edilen ve yaygın olarak kullanılan deyim, mukataadır.

Bu birimlerin özünde iltizam mefhumu, kağıdın filigranı gibi hep içkin kalmıştır. Bu sebepten mutad olarak iltizamla toplanmayan avârız ve nûzûl vergileri ile cizyenin büyük bölümü, mukataa kategorisine genellikle girmez. Esas itibariyle müslüman olan ve olmayan Romanlara (Kiptilâra) ait cizyeler de dahil olmak üzere, ekonominin tüm sektörlerindeki üretim ve mübadelede alınmakta olan her türlü vergi ve resimleri ihtiva eden geniş bir yelpaze içindeki çok çeşitli gelir unsurları mukataa birimlerini oluştururdu.

Bu değişik vergi ve resimlerden oluşturululan mukataalar, çok büyük bir çeşitlilik de gösterirdi. Hazineye sağladığı yıllık gelir hacmi bakımından birkaç yüz akçeden 10-20 milyon akçeye kadar değişen büyülükte mukataalar olduğu gibi, mekan boyutu olarak bir köy veya mezra' sınırları içinde kalan mukataalar yanında bir kaza veya sancak kapsayan, hatta birçok eyaleti içine alanları da vardı. Malî kapasiteleri ile mekan sınırları bakımından gözlemlenen bu çeşitliliği belirli bir yapısal tipolojiye sığdırıacak mantığı keşfetmek oldukça zordur. Bununla beraber ampirik bir gözlem olarak mukataaların büyük bir bölümü için geçerli görünen şu tespiti yapmak mümkündür: Mukataaların içeriği vergi unsurlarının çeşitliliği ile kapsadığı mekânın genişliği arasında genellikle ters bir orantı bulunur, yani mukataanın içeriği vergi ve resimlerin çeşidi arttıkça, kapsadığı mekanın sınırı daralmaktır, buna karşılık tek bir vergi unsuru içeren mukataanın mekan sınırı

GRAFİK 1: Mekân-Vergi Unsuru İlişkisi I

da o ölçüde genişlemektedir. Matematik bir dille ifade edersek, mukataalar, genellikle içerdikleri vergi unsuruunun sayısı ile kapladıkları mekânın genişliğini gösteren iki eksen arasında hiperbole benzer bir eğrinin üzerinde yer alma eğilimindedirler.

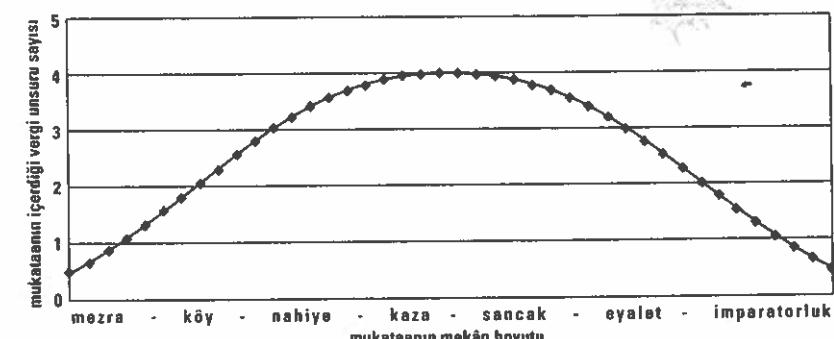
Meselâ, hazine gelirlerinin % l'i kadarını sağlayan tüten gümüşü mukataası tek unsurlu bir birim olarak İmparatorluğun tamamını kapsamak üzere sadece 10 kadar mukataa halinde örgütlenmiştir. Kahve tüketiminden alınan resmin, bütçe gelirlerine katkısı % l'e yakın büyülükteki mukataası da tek unsurlu bir birimi ve İmparatorluk içinde, biri İstanbul'da, diğeri Suriye'de merkezlenmiş iki mukataadan ibaretti. Pamuk ve ipliğinin ihracatından alınmakta olan *mîri resme* ait mukataa da tek unsurlu idi ve İstanbul hariç olmak üzere bütün İmparatorluğu kapsayan tek mukataa halinde örgütlenmiştir. Aynı şekilde ipekten alınan mızan (tartı) resmi mukataası, ipek ve ipekli üretim ve tüketiminin başlıca merkezleri olan İstanbul, Bursa, İzmir, Edirne ve Selanik'i içine alan tek unsurlu bir büyük mukataa idi. Buna karşılık Konya ve Kıbrıs'ta ayrı ayrı birer mukataa olarak örgütlenmiş bulunan mızan resmi mukataaları ise, daha sınırlı bölgelere indirgenmiş birimler olduğu için bac, damga, mumhane, boyahane gibi başka vergi unsurlarının eklenmesinden oluşan birer demet halinde zenginleştirilmiş bulunuyordu.

Sayıları binleri aşan mukataaları bu şekilde grupperdirmek ancak bir bölümü için geçerlidir. Başka bölümde hiperbolden çok çan eğrisine benzer bir yapı özelliği gösterir. Burada mukataanın mekan boyutu ile içeriği vergi unsurunun sayısı arasındaki ilişki şöyledir: Bir

3 KK 5035, s. 31.

4 KK 5203, s. 43

GRAFİK 2: Mekân-Vergi Unsuru İlişkisi II

uçta köy ve mezra gibi çok dar alanda olanlar, diğer ucta ise, bir veya birkaç eyaleti hatta imparatorluğun tümünü kapsayacak genişlikte olanlar az unsurlu, aralarda yer alan nahiye ve kaza gibi orta boy mekânlardakiler ise çok unsurlu birimlerden oluşma eğiliminde idiler. Kisacasi bütün mukataaları kuşatacak tek bir modelden bahsetmek mümkün değildir. Zira tesadüflerin rolü her zaman çok büyütür.

Mukataaların böyle değişik tipolojik yapılar içinde bulunma eğilimlerini belirli bir motif veya sebebe bağlamadan imkâni olmadığı muhakkaktır. Bununla beraber etki dereceleri farklı birkaç sebepten bahsetmek mümkündür. Her şeyden önce, mukataaların hazine nazarında birer malî hesap birimi olarak, gelirleri bakımından istikrar ve az çok önceden görülebilirlik özelliği taşımaları önemli idi. Mukataanın kapladığı alanın genişliği veya içerdeği vergi unsurlarının sayısı arttıkça sağladığı gelirin yıllık istikrarı da artardı. Zira bir alanda veya unsurda meydana gelen bir değişimden, diğerlerindeki değişimeme veya aksi yönde bir değişim ile dengelenmesi ihtimali söz konusu idi. Mukataa gelirlerinde istikrar, hazine bakımından yalnız harcamaları güvenle yapma imkâni vermekle kalmaz, aynı zamanda önceden görme şansını artırarak risk ihtiyalini düşürecegi için mültezimlerin de daha az kârla, yani daha yüksek bir bedelle mukataaları kabul etmelerini temin ederdi.

Mukataaların oluşturulmasında dikkat edilen önemli bir nokta da, vergilendirme masraflarının fazla olmaması idi. Brüt gelirinin genel olarak % 5-20'si arasında değişen bir masraf oranı normal sayılırdı. Mukataanın iltizam veya emanetle idare edilmesi arasında bu bakımından bir fark bulunmazdı. Zira vergilendirme masraflarının fazla olması, meselâ % 30-50 gibi yüksek oranlara varması, Osmanlı maliye otoritelerince halkın gereksiz ve aşırı bir vergi yükü altına sokulması diye düşünülür ve, ya vergi ortadan kaldırılır yahut vergilendirme maliyetini düşürecek şekilde başka vergi unsurları ile birleştirilerek bir demet haline getirilirdi. Bu sayede sınırlı bir bölge içinde çok sayıda vergilendirme görevlilerinin toplanması da önlenmiş olurdu. Mekân sınırları daraldıkça mukataayı oluşturan vergi unsurlarının artırılmasının önemli bir sebebi bu idi. O kadar ki, normal olarak mukataa kategorisine girmeyen avârız ve cizyenin de bu saikle mukataalara bağlandığı bazı nadir örnekler de mevcuttur.

Devletin iktisadi hayatı alakası sadece vergi haklarından ibaret değildi. Mîri toprak rejimiyle bağlantılı, ama onunla sınırlı sayılamayacak iktisadi alaka ve faaliyetleri de mevcuttu. Üretim faktörleri olan toprak, emek ve sermaye üzerinde kurmaya çalıştığı kontrol çerçevesinde devlet, madencilik, ziraat, esnaflık ve ticaret alanlarında birçok kuruluş ve faaliyetin de doğrudan sahibi idi. Madencilikte, özellikle altın ve gümüş madenlerinin hemen tamamı ile bakır ve kurşun madenlerinin en büyük bölümü, şap madenleri ile tuzlaların tamamı, ziraatte pirinç ekimine gerekli alt yapı tesisleri devlete ait olduğu gibi, esnaf imalatının az çok önemli fiziki sermaye gerektiren kumaş apre tesisleri (mengene), boyacı ve basma atölyeleri, mum imalathaneleri, kahve değirmenleri (tahmis) vb. alanlarda pek çok kuruluşun da başlica sahibi devletti. Bütün bu kuruluşların hemen tamamı da birer

mukataa olarak örgütlenmiş bulunuyordu.

Geniş imparatorluğun büyük çeşitlilik içindeki bütün bu mukataalar kısmen bulundukları bölgelere, kısmen de muhtevalarına göre oldukça karmaşık görünen gruplandırmalarla İstanbul'da Defterdarlığı bağlı olarak 16. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın başlarına kadar esas profilleriyle teşekkül etmiş bulunan, en büyüğü ve önemli *Baş Mubasebe* olmak üzere, başlıca *Maden, Baş Mukataa, Haslar, Haremeyn Muhasebesi, Haremeyn Mukataası, Bursa, İstanbul, Kefe, Avlonya ve Ağrıboz* adıyla bilinen gelir bürolarında kayıt, kontrol ve takip ediliyordu. Merkezdeki bu bürolarda kayıtlı mukataaların birim sayısı, 17. yüzyılın sonlarında 400-500 kadardı.⁵ Ancak bu sayının bir bölümü, tek bir mukataayı değil de, bir grup mukataayı temsil eden büyük ölçekli birimlerden oluşuyordu. Büyük çoğunluğu *Baş Muhasebe* bürosunda kayıtlı bulunan *Tokat, Diyarbekir, Mardin, Halep, Kıbris, Üsküp, Kefe* gibi daha çok uzak bölgelerde yer alan bu grup halindeki mukataaların yönetimi *Voyvodalık, Muhassilik* ve *Nezaret* şeklinde örgütlenmiş olarak tek bir birim gibi muamele görürdü. Birimde yer alan mukataaların sayısı, meselâ *Tokat Voyvodalığından*, 1660'da 24'e, *Halep Muhassilik*inden, 1690'da 31'e ulaşıyordu. Zamanla hem merkezde kayıtlı birim sayısı, hem de grup halindeki birimlerde yer alan mukataa sayısı, büyük ölçüde artma eğiliminde olmuştur.

Ottoman bütçeleri başlıca üç ana kategoriden oluşuyordu: Emlak ve araziye tasarruf eden müslüman ve gayrimüslim reayanın ödediği avârız ve nüzûl vergileri, gayrimüslim sağılıklı ve çalışan erkeklerden alınan cizye ve nihayet üçüncü olarak mukataalar. Timar sistemi içinde yer alan dirlikler bütçe rakamlarına girmediği gibi mukataa sektörünün de dışında kalındı. Ancak muhteva itibariyle potansiyel olarak bu üç kategoriden sadece mukataaya dönüştürebilecek türde vergi ve resimlerdenoluştuğu için zamanla timar sistemi daraldıkça bu dirlikler de mukataa sektörünün büyüməsini sağlayan önemli bir faktör olmuştu. Bütçe gelirlerinin 16. yüzyılda yarıdan biraz fazlasını sağlayan mukataaların oranı 17. yüzyılda, muhtemelen bu faktörün etkisiyle yavaş yavaş artarak % 66'ya kadar yükselmiştir.⁶ Ancak 17. yüzyılın sonlarındaki savaş yıllarda bütçenin diğer kategorilerinde, özellikle 1690'daki reformdan sonra cizye gelirlerinde büyük bir artış olunca mukataaların oranı bir miktar azalarak 1692-93'te

⁵ Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Döneminde Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Dergah Yay., 1985, s. 87-107.
⁶ Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI.-XVIII. yüzyıllar)*, İstanbul: Kitabevi Yay., 2003, s. 207-8

% 47'ye kadar geriledi. Bu orana tekabül eden gelirin yıllık hacmi 4.2 milyon kuruş kadardı. Mukataa sektörü müteakip yıllarda hızla büyümeye devam ederek 1761-62'de % 60'a yakın bir artışla 6.7 milyon kuruşa ulaştı. Ancak bütçedeki oranı daha da düşük olarak % 46 civarında kaldı. Bununla birlikte mukataaa sektöründeki fiili büyümeye, bu hacim ve oran rakamlarının gösterdiğiinden aslında çok daha büyük oldu. Ancak bunu 17. yüzyılın sonlarından itibaren bütçe rakamlarında bulmanın imkâni maalesef yoktur. Zira bu dönemde mukataaa sektörüne dayanarak başlatılmış olan bir nev'i iç borçlanma uygulamasındaki kurumsal düzenleme, mukataaa sektöründen borca karşılık yapılan ödemeleri bütçe kayıtlarının dışında bırakmaktadır. Bu iç borçlanma, mukataaa iltizam rejimini köklü şekilde değiştirmiştir. Gerçekten 1695'te uygulamaya konulan bu yeni sisteme hazineye verdiği kredi anlamındaki *muaccelesinin* karşılığında, mukataayı ölünceye kadar elinde bulunduracak olan mâlikâneçinin kazanmakta olduğu faiz geliri bütçe kayıtlarında yer almazdı. Mâlikâne olarak verilen mukataalardan hazineye ödenmeyece olan yıllık *mal* adı verilen vergiler de, sistemin mantığı gereği dondurulmuş olduğu için mukataaa sektörü mâlikâneştiğe bütçeye yansyan yönü ile tam bir durgunluk perdesi altına girmiş oluyordu. Mâlikâne sistemi hızla genişleyerek 18. yüzyılının ortalarından sonra mukataaa sektörünün hemen hemen tamamını kapsar hale geldikçe bu durgunluk perdesi de aynı ölçüde genişledi. Her türlü artışı gizleyici bu perdeye rağmen mukataaa sektöründe 1692-93 ile 1762 arasında % 60'a yakın bir büyümeyi gerçekleştirmiştir, kolayca tahmin edilebileceği gibi, yeni mukataaların sektörde girmesinden kaynaklanmıştır. Bunu Defterdarlık bürolarında kayıtlı mukataaların sayısındaki değişmede açıkça görmekteyiz. Gerçekten bu bürolarda kayıtlı mukataaların 1690'da 440 kadar olan sayısı 1748'de % 126'dan fazla artarak 997'ye yükselmiştir.⁷ Ayrıca grup halindeki birimlerin bünyesinde yer alan mukataaların sayısında da büyük artışlar olmuştur. Merkezde tek mukataaa olarak kayıtlı bulunan, meselâ Tokat Voyvodalığında 1660'ta 24 olan mukataaa sayısı,⁸ 1756'da 78'e ulaşmış,⁹ benzer şekilde Halep Muhassisliğine bağlı mukataaların 1673'te 23 olan sayısı 1692'de 31'e,¹⁰ 1705'te de 81'e yükselmiştir.¹¹

Mukataaa sektörünün genişlemesini sağlayan başlıca faktörler, söyle özetlenebilir: Her şeyden önce timar sistemindeki daralma hızlanmış ve buradaki birçok dirilik, Padişah haslarına katılarak mukataaa haline getirilmiştir. İkinci olarak ekonomide kaydedilen gelişmeler, özellikle ticaret ve mübadeledeki artışlar sonucu ortaya çıkan yeni bazı iş alanlarıyla birlikte, eskiden beri mevcut olduğu halde, vergi dışı kalmış bulunan bir kısım alanların da vergilendirilmesini sağlamak üzere birçok yeni mukataaa meydana getirilmiştir. Ayrıca devletin, özellikle 18. yüzyılın başlarından itibaren genişlettigi iktisadi faaliyet ve yatırımları da, yeni mukataaların oluşmasına katkıda bulunmuştur. Nihayet özel mülkiyet alanında kalan (tahmishane, mumhane, enfiye ve kumaş imalathaneleri vb.) birçok tesisi de Osmanlı maliyesi 18. yüzyılda mâlikâne sistemi içinde birer mukataaa haline getirmekte mahzur görmemiştir. Bu da Osmanlı fiskalizminin, hazineye ödenecek vergiyi her türlü iktisadi faaliyetin adeta meşruiyet temeli ve referans çerçevesi sayma

eğiliminin bir ifadesi olarak mukataaa sektörünü genişleten faktörler arasında kaydedilmelidir.

Bu yeni mukataaların hemen hepsi mâlikâne olarak verildiği için kayıtları yapılrken bağlanmış olan yıllık vergi miktarları da bir daha değişimmemek üzere dondurulmuş bulunuyordu. Mukataaların gelirlerinde zamanla meydana gelen artışlar hazineye yatırıdları muaccelelerin faizi olarak doğrudan mâlikâneçilere intikal ettiği ve dolayısıyla bütçe rakamlarında hiçbir şekilde yer almazı için, mukataaa sektörü, 18. yüzyılın ilk yarısında sayıca % 126 oranında genişlediği halde, bütçede yer alan hacmindeki artış bunun yarısından da az olmak üzere % 60'tan ibaret kalmış ve bütçe içindeki oranı da gerilemeye devam etmiştir. Buna karşılık mukataaa sektöründeki bu gelir fazlalarını faiz olarak kazanabilmek için mâlikâneçilere hazineye yatırılmış oldukları muaccelelerden oluşan kredi stoku büyük bir hızla büyümüştür. Yüzyıl başlarında 1703'de 1 milyon kuruş olan stok 1768'de % 900 artışla 10 milyon kuruşa yaklaşmıştır.¹² Karşılığında mâlikâneçilere ödenmeyece olan faiz miktarını tam olarak hesaplamak çok zor olmakla birlikte, bu stokun % 30'u ila 40' arasında tahmin edilebilir ki bu da 3-4 milyon kuruş demektir. Bu tarihlerde, meselâ 1761-62 bütçesindeki mukataalara ait 6.7 milyon kuruşluq gelirle karşılaşılırsa yaklaşık yarısı kadar bir meblağın da mâlikâneçilere faiz olarak intikal etmiş olacağı tahmin edilebilir. Bu da mukataaa sektöründe oluşan gelirlerin potansiyel toplamının 1/3'ü kadarının bütçede hiç görünmeden doğrudan mâlikâneçilere gittiği anlamına gelir.

Osmanlı maliye otoriteleri mâlikâne sistemindeki borçlanmanın çok yüksek faiz ödemeleri ile gerçekleştigini gördükleri için mukataaa sektörünü bu iç borç yükünden kurtarmak üzere bu tarihten itibaren bir seri tedbirler uygulamaya koymalar. Bu tedbirlerin ilki 1760'a doğru gelirleri hızla artan bir kısım mukataaların mâlikânelikten çıkarılarak devlet adına Darphane'nin idaresine verilmesidir. Bu, mâlikâneçilerin kazanmakta oldukları faizlerin bir bölümünü hazineye intikal ettirmeye imkân verdi. Ancak Osmanlı-Rus savaşı (1768-74) sonunda yeniden büyük çapta borçlanma ihtiyacı doğunca, mâlikâneyi yeniden genişletmek yerine, yeni bir borçlanma metodu olarak *esbam* sistemini denemeye koymalar. Daha düşük faizle borçlanmaya imkân veren bu yeni sisteme de borcun temeli mukataalardı. Ancak mâlikâneden farklı olarak burada mu-

⁷ Tabakoğlu, s. 84-107.

⁸ MAD 2519, s. 75

⁹ MAD 10198, s. 230-59

¹⁰ TT 834/2-3, 6-7

¹¹ MAD 10150, s. 91-93

¹² Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Yay., 2002, s. 139.

¹³ Mehmet Genç, *İltizam Dâ'a*, c. 22, İstanbul 2000 s. 154-158

kataaların yönetimi devletin elinde kalıyor ve borcu veren esham sahibine belirli sabit bir faiz ödeniyordu. Ödenen faizler mälükânedekinden hem daha düşüktü hem de hangi borç için ne kadar faiz ödeneceği baştan belirleniyordu. Yani maliye esham sistemi ile daha şeffaf bir borçlanma ortamı yaratmış oluyordu. Bu tarihten itibaren mälükâne sektörü yavaş yavaş daraltılırken borçlanma ihtiyacı da bu yeni sistem içinde karşılanıyordu.

Netice itibariyle her iki borçlanma sistemi de pahalı yöntemlerdi. Giderrek artan faiz ödemelerinden kurtulmak üzere Osmanlı maliyesinin başvurduğu ikinci önemli tedbir, 1793'de uygulamaya konan *Nizâm-i Cedîd*'i finanse etmeye matuf *Îrâd-i Cedîd Hazinesi*'nin oluşturulmasıdır. Bu yeni hazine, mukataa sektörünü iç borcun ağır faiz yükünden tümüyle kurtarmak üzere her iki borçlanma sistemlerinin önce genişlemesini durduracak sonra da yavaş yavaş daralmasını sağlayacaktı. Amaç mukataa gelirleri üzerindeki devlet kontrolünü artırmaktı. Ancak gelirlerin tümü hazineye aktarılısa bile giderlere yetmeyeceği için iç borçlanmaya son vermek mümkün olmadığı kısa zamanda anlaşılıncı maliükânededen ziyade esham sistemi tercih edildi. Zira bu sistemde mukataa yönetimi maliyenin kontrolünde kalyor ve faiz haddi de, piyasanın imkân verdiği ölçüde, maliükânedekinden daha düşük tutulabiliyordu.

İrâd-ı Cedid hazinesi ihtilâl ile 1807'de ortadan kaldırılınca aynı fonksiyonu görmek üzere önce Darphane, 1827'den sonra da yeni kurulan *Mukataat Hazinesi* devreye sokuldu. Bu yeni kuruluşun hedefi de mâlikâne sahiplerine ödenmekte olan faizi azaltarak mukataa sektörü üzerindeki devlet kontrolünü artırmaktı.

Bütün bu tedbir ve denemelerin ana hedefi devletle mukataa sektörü arasında herhangi bir zümrenin uzun vadeli haklarla yerleşerek yüksek paylar almasını önlemek üzere, mukataa sektöründeki vergi potansiyelini mümkün olduğunda malienenin kontrolü altına almaktı. Bu amaca ulaşmak üzere Tanzimat'ın başında malikâneyle birlikte iltizamın da tümüyle kaldırılmasına karar verildi. Mâlikâne sona erdi. Ancak iltizamın kaldırılarak yerine modern ve rasyonel bir emanet rejimini kurabilmek imparatorluğun sonuna kadar tamamlanamadı.¹³ Mamafih Tanzimatla birlikte vergi telakkisinde meydana gelen değişimelerin sonucu olarak mukataa kavramı işlevini yavaş yavaş kaybetti. İltizama verme anlamında *maktu'an ibale* deyimi yaygın olarak kullanıldı. Ancak iltizama verilen vergi birimi anlamında "mukataa" deyimi ve kavramı 1860'lardan itibaren giderek seyrekleşen bir kullanımla metinlerden ve zihinlerden silindi. Yalnız vakıflarda ve mirî arazi hukukunda *mukataa-i zemin* ve *mukataaî* deyimleri içinde imparatorluğun sonuna kadar yaşamaya devam etti.

Ondokuzuncu yüzyıl, Oktobur devre ömrü olmasına karşın, burada cariyeinden hizmetlerde rakibi dönemlerinde de olsa masası yapılmaktır. Bayramda vergi duzenevi boyalı şapkalı şapkalı paylaşılmak üzere berkesi vergilendirilmeye ve kontrol etmeye calım

Klasik Orijinalinde
kesimde tarihsel front
yollar ve tarihî rüya
dalgalarıyla gizlendi
başka ve şahane pazar
bir boyanıklarını.
da valif olarılmış

Bu gelislerden
anacılı kılaptı
kata obatak oyu
hastını milletin
ni dikkate almış
meler karşılıkla
tutucu yeten ve şer-
gi grubundan da

Merketilenmiş
məsi ödəməyiş
adət, oldukça
yapılan ödəmə
ni sürətlə işləmə
acil problemlər
göstəriniliş
məsələlər
çəhərdə. Ü
hi, vəqitlər
kazinələr hə
və hər cür məsələ

Ondan
bayılyen
Yeni ve
nudak
çalışınır
gibi ko
kelir.